

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΥΠΑΘΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΟΜΑΔΩΝ (Κ.Υ.Π.Ε.Κ.Ο.) ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Αβραμίδα Ελένη, πρόεδρος του ΚΥΠΕΚΟ
Γκουζιώτη Μαρία, ψυχολόγος, οικογενειακή θεραπεύτρια
Πέππα Ιωάννα, κοινωνική λειτουργός

Περίληψη: Το φαινόμενο της παιδικής κακοποίησης εμφανίζεται σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα απ' όσο γνωρίζουμε, όμως τις περισσότερες φορές καλύπτεται από έντονη μυστικότητα. Οι δράστες μπορεί να προέρχονται από το άμεσο ή έμμεσο οικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον, οι οποίοι κατακλύζονται κυρίως από έντονο στρες, το οποίο αδυνατούν να διαχειριστούν ή συνήθως είναι ψυχικά νοσούντες. Όπως και να έχει, πρόκειται για ένα ζήτημα, οι συνέπειες του οποίου έχουν διάρκεια και επηρεάζουν και τη μετέπειτα ζωή του παιδιού, μετατρέποντας το σε έναν ενήλικα που αντιμετωπίζει δυσκολίες σε διάφορες σημαντικές πτυχές της ζωής του. Είναι δυνατόν, όμως, με τη βοήθεια ειδικών ψυχικής υγείας, το παιδί να δεχθεί υποστήριξη και θεραπεία, ώστε να αγαπήσει και να εκτιμήσει τον εαυτό του και την ιστορία του.

Λέξεις κλειδιά: παιδική κακοποίηση, αιτίες, συνέπειες, πρόληψη, αντιμετώπιση

1. Γενικά στοιχεία του Κέντρου Υποστήριξης και Πληροφόρησης Ευπαθών Κοινωνικά Ομάδων (Κ.Υ.Π.Ε.Κ.Ο.)

Το Κέντρο Υποστήριξης και Πληροφόρησης Ευπαθών Κοινωνικά Ομάδων ιδρύθηκε τον Οκτώβριο 2000, εδρεύει στο Δήμο Αχαρνών, λειτουργεί από τις 8:00 π.μ. έως τις 9:00 μ.μ. και οι υπηρεσίες του παρέχονται δωρεάν.

Στόχος του κέντρου είναι η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η επίλυση των προβλημάτων ευπαθών κοινωνικά ομάδων. Πιο συγκεκριμένα αποσκοπεί στην παροχή εξατομικευμένων υπηρεσιών κοινωνικής υποστήριξης στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, αλλά και στο σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση (σχολεία όλων των βαθμίδων, Νομαρχία, Αστυνομικό Τμήμα, μονάδες κοινωνικής μέριμνας του Δήμου, πρόγραμμα «βοήθεια στο σπίτι», ΟΑΕΔ, ΚΕΠ, και Διέξοδος), την Πολιτεία, την Ευρωπαϊκή Ένωση και με άλλους οργανισμούς και φορείς (Χαμόγελο του παιδιού, Κέντρα ψυχικής υγείας, ΚΕΔΔΥ Ανατ. Αττικής, Ιατροπαιδαγωγικά Κέντρα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Νοσοκομεία, ΓΑΔΑ, Εισαγγελία ανηλίκων, Μέριμνα, Μονάδες Οικογενειακής Θεραπείας). Το ΚΥΠΕΚΟ δρα συμβουλευτικά και υποστηρικτικά.

1.1. Τμήματα Κ.Υ.Π.Ε.Κ.Ο.

Τα τμήματα που λειτουργούν στο Κ.Υ.Π.Ε.Κ.Ο. είναι τα εξής:

- τμήμα Κοινωνικής παρέμβασης,
- τμήμα Ψυχολογικής Υποστήριξης,
- τμήμα Λογοθεραπείας,
- τμήμα Μαθησιακών Δυσκολιών και
- τμήμα Νομικής Υποστήριξης.

Στο πλαίσιο Υλοποίησης Προγραμμάτων λειτουργεί το *Ιατροκοινωνικό Κέντρο φροντίδας ROM* (ΙΑΚ).

1.2. Πληθυσμός στόχος.

Τα άτομα και οι πληθυσμιακές ομάδες, στις οποίες απευθύνεται και στοχεύει το δίκτυο υπηρεσιών του ΚΥΠΕΚΟ, είναι:

- **διευθυντές και εκπαιδευτικοί** όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης,
- **παιδιά και έφηβοι** που κακοποιούνται (σωματικά, ψυχολογικά, λεκτικά) ή παραμελούνται,
- **γονείς** που χρειάζονται συμβουλευτική για διαπαιδαγώγηση,
- κακοποιημένες γυναίκες, θύματα οικογενειακής βίας,
- άτομα που βρίσκονται σε κρίση και έντονη συναισθηματική φόρτιση,
- παιδιά που χρειάζονται βοήθεια στο λόγο,
- παιδιά που έχουν μαθησιακές διαταραχές και χρειάζονται μαθήματα ειδικής αγωγής,
- άτομα που χρειάζονται νομική συμβουλευτική καθοδήγηση και
- ενήλικοι και ηλικιωμένοι, που χρήζουν άμεσης κοινωνικής βοήθειας.

Το ΚΥΠΕΚΟ δεν απευθύνεται σε ευπαθείς ομάδες που αντιμετωπίζουν χρόνια προβλήματα και χρήζουν εξειδικευμένης θεραπευτικής παρέμβασης, όπως οι χρήστες ναρκωτικών ουσιών, οι φορείς HIV/AIDS και οι ψυχικά νοσούντες.

2. Περιπτώσεις παιδικής κακοποίησης

Είναι πιθανόν όλοι να έχουμε ακούσει ή παρατηρήσει ιστορίες παιδικής κακοποίησης, οι οποίες μπορεί να διαδραματίζονται, αθέατα ή συγκεκριμένα, στη διπλανή πόρτα, πίσω από οικογένειες φαινομενικά ευτυχισμένες ή εμφανώς διαταραγμένες, ιστορίες που σημάδεψαν ανεξίτηλα τον ψυχικό κόσμο του ατόμου με θύτες, είτε τους ίδιους τους γονείς, είτε τρίτα πρόσωπα.

- Ο Κώστας ερχόταν στο σχολείο με τα ίδια ρούχα για εβδομάδες, μύριζε τόσο που οι συμμαθητές του τον κορόιδευαν. Εκείνος καθόταν κολλητά με τον πίνακα, είχε προβλήματα όρασης, για τα οποία δεν είχε λάβει ιατρική φροντίδα.
- Ο Χρήστος ήταν αρκετά ήσυχος και φιλικός στους συμμαθητές του. Μια μέρα ήρθε στο σχολείο με μελανιασμένο αποτύπωμα παλάμης στο μάγουλο του. Μόνο εμείς, τα παιδιά, τον ρωτήσαμε τι έπαθε και δε μας είπε πολλά.
- Μου είχε πει ότι θα μου βγάλει κάποιες ωραίες φωτογραφίες και μετά θα μου πάρει παιχνίδια. Ελένη, 13 ετών.

Κακοποίηση είναι το φαινόμενο σύμφωνα με το οποίο ένας ή περισσότεροι ενήλικες, που έχουν τη φροντίδα ενός παιδιού, προκαλούν ή επιτρέπουν να προκληθούν στο παιδί σωματικές κακώσεις ή συνθήκες στέρησης σε τέτοιο βαθμό, ώστε συχνά να επιφέρουν σοβαρές διαταραχές σωματικής, νοητικής, συναισθηματικής ή κοινωνικής μορφής ή ακόμα και το θάνατο.

2.1. Μορφές κακοποίησης

Η **Παραμέληση του παιδιού**, η οποία αποτελεί την πιο κοινή μορφή παιδικής κακοποίησης. Οι τύποι της παραμέλησης μπορεί να αφορούν κάθε υπόσταση της ανθρώπινης ζωής. Έτσι, αναφερόμαστε στη σωματική παραμέληση, όπως έλλειψη επαρκούς διατροφής, ενδυμασίας, κατοικίας, καθαριότητας και προσωπικής υγιεινής, απόρριψη του παιδιού που το οδηγεί να φύγει από το σπίτι, έλλειψη επιτήρησής του. Η εκπαιδευτική παραμέληση υπάρχει όταν οι γονείς/κηδεμόνες αποτυγχάνουν να εγγράψουν το παιδί στην υποχρεωτική εκπαίδευση, να του παρέχουν ειδική αγωγή, αν αυτή χρειάζεται, ή να του προσφέρουν τη δυνατότητα να αποκτήσει βασικές δεξιότητες για τη ζωή του. Συναισθηματική παραμέληση είναι η άρνηση ψυχολογικής φροντίδας, η διαρκής υποτίμηση του παιδιού, η άρνηση προσφοράς στοργής, η απόρριψη, η λεκτική κακοποίηση (π.χ. βρισιές, κοροϊδίες, απειλές), η απομόνωση (όταν εμποδίζεται το παιδί να έχει φυσιολογικές σχέσεις επικοινωνίας με άλλα παιδιά ή ενήλικους). Τέλος, ιατρική παραμέληση υπάρχει, όταν οι γονείς δεν παρέχουν ιατρική φροντίδα σε επείγουσα περίπτωση ή αγνοούν ιατρικές συστάσεις για παιδιά με χρόνιες ασθένειες ή αναπηρίες, η έλλειψη εμβολιασμού (Πρεκατέ & Γιωτάκος, 2005).

Συναισθηματική κακοποίηση υπάρχει όταν οι γονείς/κηδεμόνες αγνοούν το παιδί, όταν του μεταδίδουν το μήνυμα ότι είναι ανάξιο, ανεπαρκές, ότι δεν αξίζει να αγαπηθεί γι' αυτό που είναι και ότι έχει αξία μόνο όταν ικανοποιεί τις ανάγκες των άλλων, όταν έχουν υπερβολικές απαιτήσεις για την ηλικία του παιδιού, όταν το τρομοκρατούν, το θέτουν σε κίνδυνο ή το γελοιοποιούν.

Η **Σωματική κακοποίηση** περιλαμβάνει ξύλο, μπουνιές, κλωτσιές, δαγκωνιές, εγκαύματα, τράνταγμα, απόπειρες πρόκλησης ασφυξίας, χρήση αντικειμένων για να πονέσει το παιδί (π.χ. ξύλο με ζώνη, κουτάλα, ραβδί), χρήση ακατάλληλων μεθόδων πειθαρχίας για την ηλικία του παιδιού (π.χ. να ταρακουνά κάποιος ένα βρέφος ή να το πετά δυνατά σε μια επιφάνεια, ακόμα και στην κούνια του).

Η **Σεξουαλική κακοποίηση** είναι η οποιοδήποτε τύπου επαφή ενός ενήλικα με ένα παιδί με στόχο τη σεξουαλική ικανοποίηση του ενήλικου, ο οποίος έχει πάντα την αποκλειστική ευθύνη, καθώς τα παιδιά δεν είναι δυνατόν να συγκατατεθούν σε οποιαδήποτε τέτοια ενέργεια. Πιο συγκεκριμένα, η σεξουαλική κακοποίηση συμπεριλαμβάνει την επαφή με οποιονδήποτε τρόπο με τα γεννητικά όργανα του παιδιού από ενήλικα και το αντίστροφο, τη διείσδυση με οποιονδήποτε τρόπο στο στόμα, τα γεννητικά όργανα ή τον πρωκτό του παιδιού, την έκθεσή του σε πορνογραφικό υλικό και την παρακολούθηση ενός παιδιού χωρίς ρούχα από ενήλικα ή το αντίστροφο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο θύτης είναι συνήθως πρόσωπο ισχύος, τον οποίο το παιδί εμπιστεύεται και αγαπά (π.χ. οικογενειακοί φίλοι, γείτονες, κάποιος που έχει αναλάβει τα ιδιαίτερα μαθήματα του παιδιού, θείοι, προπονητές, ιερείς, κάποιο μεγαλύτερο παιδί κ.τ.λ.).

3. Η δυναμική και οι παράγοντες που την υποκινούν

Έρευνες έχουν δείξει, ότι ανάμεσα σε αυτούς που παρουσιάζουν αυξημένη πιθανότητα να κακοποιήσουν ένα παιδί, είναι τα άτομα και κυρίως οι γονείς, οι οποίοι έχουν υπάρξει θύματα ξυλοδαρμών ή κακοποίησης κατά την παιδική τους ηλικία (κύκλος κακοποίησης πάνω στον οποίο κινούνται οι γονείς και συνεχίζουν την ίδια συμπεριφορά και στα παιδιά τους), οι γονείς που έχουν ιστορικό κάποιας ψυχικής ασθένειας (π.χ. κατάθλιψη, διαταραχή προσωπικότητας, ψύχωση, χρήστες αλκοόλ ή ναρκωτικών ουσιών), εκείνοι που έχουν σημαντική δυσκολία να ελέγχουν τον εαυτό τους, τις παρορμήσεις τους και που κυριαρχούνται από ένα συναίσθημα βαθιάς ανεπάρκειας για το γονεϊκό τους ρόλο και για την εικόνα του εαυτού τους γενικότερα. Τέλος, οι περιορισμένες νοητικές ικανότητες καθώς και το χαμηλό μορφωτικό ή οικονομικό επίπεδο των γονιών, είναι πιθανόν να τους οδηγεί να χρησιμοποιούν αθέμιτους τρόπους προκειμένου να συνεντρίψουν τα παιδιά τους.

4. Συνέπειες στην ανάπτυξη του παιδιού

Οι συνέπειες από την οποιαδήποτε μορφής ή σοβαρότητας κακοποίηση ενός παιδιού, είναι οδυνηρές για την ανάπτυξή του. Σκλαβώνει τη σκέψη του, την ψυχή του, το σώμα του και δεσμεύει το μέλλον του. Πιο συγκεκριμένα, ο απόηχος είναι εκκωφαντικός σε κάθε ανθρώπινη υπόσταση.

Ξεκινώντας από τη **σωματική ανάπτυξη** μπορεί κάποιος να παρατηρήσει κακώσεις του σώματος, τραυματισμούς με μόνιμη μικρή ή μεγάλη βλάβη, αιματώματα, φτωχή σωματική ανάπτυξη, αναπηρία ή ακόμα και θάνατο. Σε ότι αφορά την **ψυχική ανάπτυξη**, το άτομο, που δεν το έχουν σεβαστεί τα σημαντικά για εκείνο πρόσωπα, εκδηλώνει χαμηλή αυτοεκτίμηση, συναίσθημα αγωνίας και φόβου, κατάθλιψη, ακίνητο παγωμένο βλέμμα, τάσεις φυγής από το σπίτι ή το σχολείο, φοβίες, εφιάλτες, βουλιμία ή ανορεξία, αυτοκτονικές τάσεις, χρήση αλκοόλ ή ναρκωτικών ουσιών. Βίαιες ενέργειες επηρεάζουν και την **κοινωνική ζωή** του ανθρώπου. Έτσι συχνά τα κακοποιημένα παιδιά φοβούνται τις σχέσεις και αποφεύγουν τις δεσμεύσεις για να μην πληγωθούν, αλλά και τα ίδια παρουσιάζουν βίαιη και επιθετική συμπεριφορά. Τέλος, παρατηρείται και φτωχότερη **διανοητική ανάπτυξη**, με κύρια χαρακτηριστικά τη χαμηλή επίδοση στο σχολείο, την ελλιπή συγκέντρωση και ελλειμματική προσοχή, την απομόνωση και απόσυρση, τον υπερβολικό φόβο για τιμωρία, την υπερκινητικότητα, τις μαθησιακές δυσκολίες και τη φτωχή εκφραστική ικανότητα.

5. Τι κάνουμε

Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν είναι εύκολο να αναγνωριστεί ένα κακοποιημένο παιδί. Συνήθως, τα κακοποιημένα παιδιά δεν παραπονιούνται από φόβο μην κατηγορηθούν τα ίδια για ό,τι έχει συμβεί, επειδή νομίζουν πως δεν θα τα πιστέψουν ή γιατί αγαπούν το άτομο που τα κακοποιεί.

Από τη δική μας πλευρά είναι σύνηθες να αποφεύγουμε την εμπλοκή μας σε ιστορίες που έχουν να κάνουν με κακοποίηση παιδιών. Θεωρούμε ότι δεν είναι δικιά μας δουλειά ή ότι δεν μπορούμε να παρέμβουμε στα οικογενειακά των άλλων ή ότι δε θα αλλάξει τίποτα ή φοβόμαστε και μας είναι επώδυνο. Όποιος και να είναι ο λόγος, η προστασία και η ασφάλεια των παιδιών είναι ευθύνη όλων μας.

Αν υποψιαζόσαστε, λοιπόν, πως ένα παιδί είναι θύμα κακοποίησης οποιασδήποτε μορφής, απευθυνθείτε σε κάποιον αρμόδιο φορέα (αστυνομία, εισαγγελία, Χαμόγελο του Παιδιού, κοινωνική υπηρεσία, κ.ά.). Χρειάζεται να γίνουν άμεσες κινήσεις καθώς όσο περνάει ο καιρός τόσο τα πράγματα χειροτερεύουν για το παιδί. Εξάλλου μπορεί να είστε ο μόνος ή η μόνη που μπορεί να το βοηθήσει.

Πιο συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτικός καλείται να διαβάσει τα συμπτώματα που συναντά στη συμπεριφορά αυτών των παιδιών, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αυτά τα παιδιά από τη θέση πάντα του εκπαιδευτικού. Έτσι, δίνουμε ευκαιρίες για συμμετοχή και ανάληψη καθηκόντων και υποχρεώσεων μέσα στην τάξη, βάζουμε όρια και τα αντιμετωπίζουμε με ίσους όρους με τους άλλους μαθητές, αντιμετωπίζουμε τους γονείς σαν όλους τους γονείς, τους ενημερώνουμε για την απόδοση των παιδιών τους και συνεργαζόμαστε, όπου αυτό είναι εφικτό. Επομένως, ο δάσκαλος δεν είναι ένας ουδέτερος μεταφορέας γνώσεων, αλλά ένας ζωντανός φορέας με τη δική του προσωπικότητα, που δύναται να δώσει υγιή πρότυπα και μια νέα προοπτική σε αυτά τα παιδιά.

6. Πώς παρεμβαίνουμε στο Κ.Υ.Π.Ε.Κ.Ο.

Είναι δύσκολο να έρχεται κάποιος αντιμέτωπος με τέτοιου είδους περιστατικά και τα συναισθήματα που βιώνουμε είναι πολλά και έντονα, ανάμεσά τους αυτά της λύπης, της πικρίας, του αισθήματος

αδικίας και απογοήτευσης, όταν μοιάζει να μην μπορεί να αλλάξει τίποτα, αλλά και ανακούφισης και ελπίδας, όταν έστω και ένα μικρό φως αρχίζει να ξεπροβάλλει.

Γι' αυτό η ύπαρξη της διεπιστημονικής μας ομάδας είναι σημαντική για μια ολοκληρωμένη εκτίμηση, για την καλύτερη δυνατή παρέμβαση αλλά και για την πρόληψη.

Πιο ειδικά, στα πλαίσια της παρέμβασης, ξεκινάμε με μια κοινωνική αξιολόγηση της οικογένειας, όσον αφορά τις ιδιαίτερες ανάγκες των μελών της, διερευνώντας την ύπαρξη υποστηρικτικών συστημάτων για την οικογένεια και στη συνέχεια ακολουθεί ψυχολογική ή ψυχιατρική – όπου χρήζει ανάγκης - εκτίμηση του παιδιού και των γονέων, προσφέροντας υποστήριξη και συμβουλευτική στον γονεϊκό ρόλο, καθώς η τιμωρία και η απόδοση κατηγορίας στους γονείς έχει συχνά ως αποτέλεσμα το «κλείσιμο» της οικογένειας και τη συνέχιση βίαιων μεθόδων διαπαιδαγώγησης. Στο κέντρο παρέχεται, επίσης, νομική συμβουλευτική σε θέματα οικογενειακού δικαίου και ενημέρωση για τα δικαιώματα του κάθε μέλους. Όλες αυτές οι ενέργειές μας θα ήταν ελλιπείς αν δεν υπήρχε συνεργασία με τους τοπικούς φορείς (σχολεία όλων των βαθμίδων, Νομαρχία, μονάδες κοινωνικής μέριμνας του Δήμου, πρόγραμμα «βοήθεια στο σπίτι», ΟΑΕΔ, ΚΕΠ, Διέξοδος, Αστυνομικό Τμήμα.), αλλά και με διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες (Χαμόγελο του Παιδιού, Κέντρα ψυχικής υγείας, ΚΕΔΔΥ Ανατ. Αττικής, Ιατροπαιδαγωγικά Κέντρα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Νοσοκομεία, ΓΑΔΑ, Εισαγγελία ανηλίκων, Μέριμνα, Μονάδες Οικογενειακής Θεραπείας και Συμβουλευτικά Κέντρα).

Στο Κέντρο Υποστήριξης και Πληροφόρησης Ευπαθών Κοινωνικά Ομάδων κρίνουμε πολύ σημαντική την πρόληψη τέτοιων περιστατικών. Για το λόγο αυτό υπάρχει η δυνατότητα ατομικής συμβουλευτικής και διαπαιδαγώγησης γονέων και εκπαιδευτικών, διοργανώνουμε σεμινάρια, ημερίδες και ομιλίες στην κοινότητα, οργανώνουμε ομαδική συμβουλευτική γονέων στα Νηπιαγωγεία, τα Δημοτικά και, κατά περίπτωση, τα Γυμνάσια των Αχαρνών κατόπιν αιτήματός τους, αλλά και «Σχολές Γονέων» σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων/Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης/Υπ.Ε.Π.Θ. και τη ΝΕΛΕ (Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης) με θεματολογία που αφορά στην οικογένεια (π.χ. Οικογένεια στη σύγχρονη εποχή, Παιδί και νέες τεχνολογίες, Στερεότυπα και διακρίσεις στην οικογένεια, Συνεργασία εκπαιδευτικών-οικογένειας, Ψυχολογική υποστήριξη και αγωγή υγείας ευάλωτων κοινωνικών ομάδων κ.τ.λ.).

Κλείνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι μια ευτυχισμένη παιδική ηλικία είναι ένα από τα καλύτερα δώρα που μπορούν να προσφέρουν οι γονείς και όσοι έχουν τη φροντίδα παιδιών. Το εγχείρημα αυτό δεν είναι πάντα εύκολη υπόθεση. Όσοι, λοιπόν, νιώθουμε να χάνουμε τον έλεγχο, ας μη διστάσουμε να ζητήσουμε βοήθεια. Σκοπός δεν είναι να κριθούμε, αλλά να μας κατανοήσουμε και να μας αγαπήσουμε, γιατί με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό θα κατανοήσουμε και θα αγαπήσουμε τα παιδιά μας. Εξάλλου, σε κάθε δυσκολία υπάρχει διέξοδος, αρκεί να είμαστε σε θέση να την αναζητήσουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Γιωτάκος Ο. & Τσίτσικα Ά. Κ., (2009), **Κακοποίηση παιδιού και εφήβου. Οδηγός ανίχνευσης, πρόληψη και αντιμετώπιση**, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης.
- Πρεκατέ Β. & Γιωτάκος Ο., (2005), **Οδηγός εκπαιδευτικών και γονέων για την ανίχνευση της παιδικής κακοποίησης**, Βήτα Ιατρικές εκδόσεις.